

828
N-14

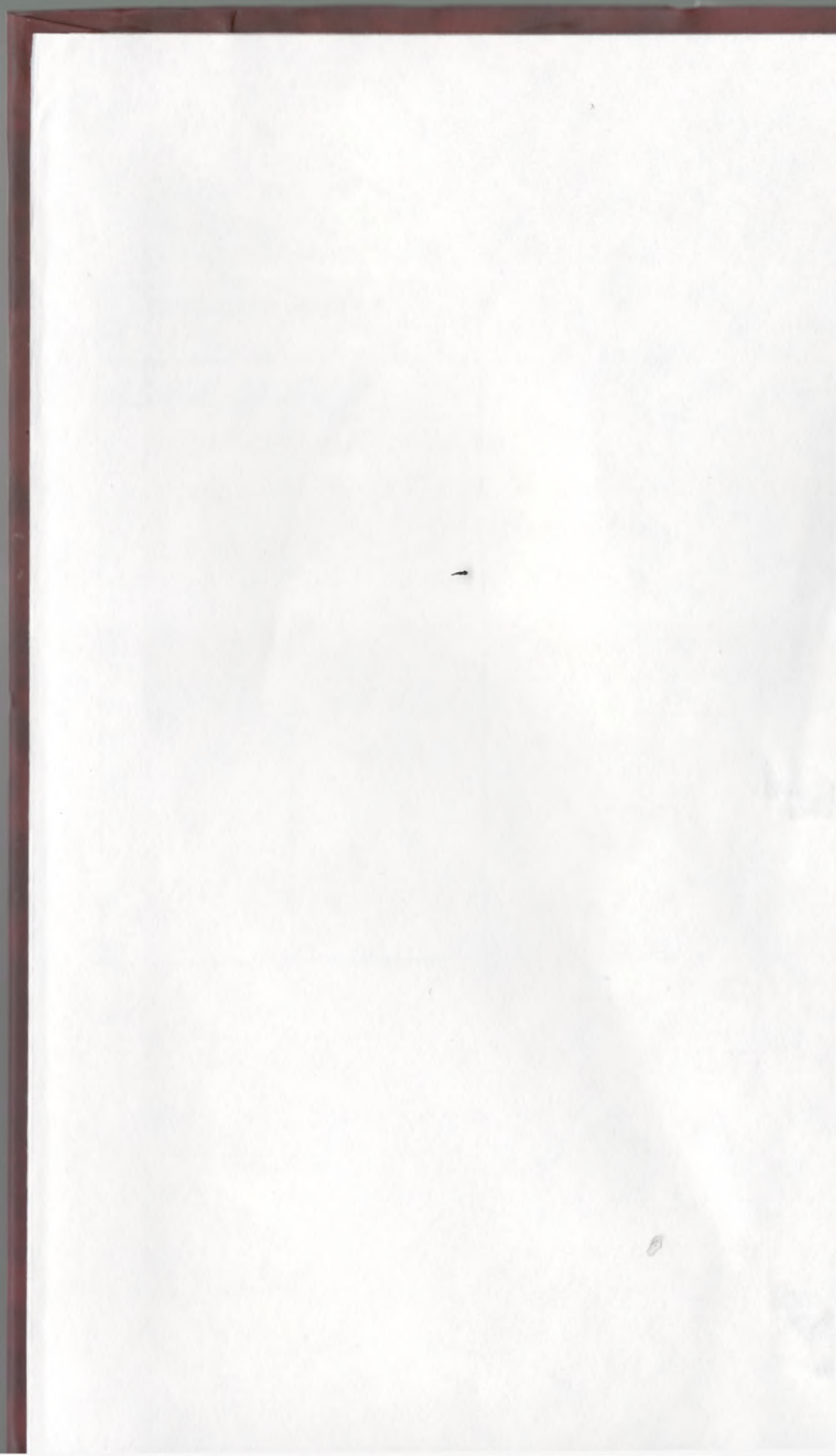
NAVOIYSHUNOSLIK

SHUHRAT SIROJIDDINOV
DILNAVOZ YUSUPOVA
OLIMJON DAVLATOV

“TAMADDUN”

821
N-14

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

**SHUHRAT SIROJIDDINOV, DILNAVOZ YUSUPOVA,
OLIMJON DAVLATOV**

NAVOIYSHUNOSLIK

(1-kitob)

Darslik

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

**"Tamaddun"
Toshkent
2019**

UO'K: 821.512.133-1

KBK: 83.3g(50')

N 14

Shuhrat Sirojiddinov, Dilnavoz Yusupova, Olimjon Davlatov.

Navoiyshunoslik/darslik.

– T.: “Tamaddun”, 2019. – 520 b.

Mazkur darslik respublika oliy o'quv yurtlari o'zbek filologiyasi va o'zbek tili va adabiyotini o'qitish yo'nalishidagi talabalar uchun mo'ljallangan bo'lib, unda Alisher Navoiy hayoti va ijodi hamda asarlari poetikasi bilan bog'liq eng muhim ma'lumotlar qamrab olingan, buyuk mutafakkir ijodiga doir yangicha talqinlar berilgan. Darslik navoiyshunoslikda qo'lga kiritilgan eng so'nggi yutuqlarni o'zida aks ettirganligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi.

Mas'ul muharrir:

Azizxon Qayumov,

filologiya fanlari doktori, professor

O'zRFA akademigi

Taqrizchilar:

Boqijon To'xliyev,

filologiya fanlari doktori, professor

Aftondil Erkinov,

filologiya fanlari doktori

Karomat Mullaxo'jayeva,

filologiya fanlari nomzodi, dotsent

ISBN 978-9943-5113-6-1

© Shuhrat Sirojiddinov, Dilnavoz Yusupova, Olimjon Davlatov, 2019,

© “Tamaddun” nashriyoti, 2019

UQTIRISH XATI

Nizomiddin Mir Alisher Navoiy dunyo tafakkuri tarixida o'zining abadiyatga daxldor asarlari va benazir dahosi bilan turkiy xalqlarning ma'naviy siymosini yarata olgan hamda asarlarida tarannum etgan ezgu g'oyalari bugungi kungacha o'z ahamiyatini yo'qotmay kelayotgan so'z san'atkoridir. O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidentining Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to'g'risidagi 2016-yil 13-maydagi № PF-4797 Farmonida aks etganidek, buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy umumbashariyat madaniy xazinasidan munosib o'rin olgan o'lmas asarlarini aynan ona tilimizda yaratib, uning shuhratini butun dunyoga tarannum etdi. Ham adabiy va ilmiy asarlari, ham go'zal insoniy fazilatlari bilan barchaga o'rnak bo'lib kelayotgan Alisher Navoiyning rang-barang ijodi barcha siyosat-u rayosatlardan ustun kelib, Vaqt atalmish oliy hakamni ham o'z izmiga bo'ysundirganligi, dunyodagi eng oliy mo'jiza – So'z qudrati va uning go'zal o'zbekona ifodasi sifatida umum-bashariyat mulkiga aylanganligi rad etib bo'lmas haqiqatlardan hisoblanadi. Shu bois, ma'naviyatning umrboqiy sarchashmalariga doimiy ehtiyoj sezadigan bashariyat farzandlari bugungi kunda ham Navoiyning o'lmas satrlarida tajassum topgan hayotiy hikmatlardan ko'proq bahramand bo'lishga harakat qiladi.

Bu muazzam ijodni o'rganish, tadqiq va talqin etish Navoiyning hayotligi davrlaridayoq boshlangan bo'lib, o'tgan besh asr davomida so'z san'ati bilan shug'ullanadigan ko'plab olim va ijodkorlar turli shaklda Navoiy merosini o'qib-o'rganish va boshqalarni ham bahramand qilishga harakat qilganlar. Mamnuniyat bilan aytish kerakki, Navoiy ijodini bor bo'y-basti bilan, xolislik va ilmiylik mezonlariga mos holatda o'rganish va o'rgatish imkoniyati istiqloq sharofati bilan yanada kengaydi, yurtimizda bu borada ko'plab ishlar amalga oshirildi. Ilk bor ta'lim tizimida yangi o'quv fani – "Navoiyshunoslik" joriy etildi.

Yoshlar ma'naviy dunyosining milliylik va insonparvarlik zaminida shakllanishiga g'oyat kuchli ta'sir ko'rsatadigan, ayni paytda o'zbek mumtoz adabiyoti va o'zbek milliy ma'naviyati-

ning shakllanish va rivojlanish qonuniyatlarini anglash yo'lida ochqich – kalit vazifasini bajaradigan Navoiy ijodini o'rganish orqali yoshlarda sog'lom tafakkur tarzini shakllantirish, o'zbek adabiyoti tarixining eng muhim davri haqida har tomonlama bilim hosil qilish, ma'naviy dunyosi mukammal bo'lishiga ko'maklashish ushbu o'quv fanining bosh masalalaridan hisoblanadi.

“Navoiyshunoslik” fani uchun mo'ljallangan ushbu darslikning dastlabki kitobi ikki yirik qismdan iborat bo'lib, uning birinchi qismida Navoiy ijodining o'rganilish tarixi, buyuk mutafakkir hayotiga doir muhim ma'lumotlar, lirik merosi tavsifi, xamsachilik an'anasi, shoir dostonlarining g'oyaviy-badiiy tahlili, ilmiy, diniy, irfoniy, yodnoma asarlarining mazmun-mundarijasi, asarlarining badiiyati, janrlar poetikasi, tatabbu', nazira, tavr, muxtura' g'azallarning o'ziga xos jihatlari, she'r va dostonlarining yozn xususiyatlari, Navoiy ijodida qo'llanilgan qofiya unsurlari, badiiy san'atlarning hosil bo'lish yo'llari haqida ma'lumot beriladi.

Ikkinchi qismda Alisher Navoiyning hayoti va ijodi, asarlarining badiiyati chizma va jadvallarda aks ettirilgan. Zamonaviy pedagogik tajribalar shuni ko'rsatmoqdaki, talabaga mavzularni ko'rgazmali tarzda multimedia va kompyuter texnologiyalaridan foydalanib tushuntirish kuchli ijobiy samaraga ega. Darslikning ikkinchi qismidagi jadval va chizmalardan aynan ko'rgazma va slaydlar tayyorlashda foydalanish mumkin.

Umuman olganda, ushbu darslik Alisher Navoiyning hayoti va ijodi hamda asarlarining poetikasi bilan bog'liq ma'lumotlarni o'zida qamrab olganligi bilan talabalar va soha mutaxassislarining qiziqishini uyg'otishiga umid bildiramiz. Darslik bilan bog'liq fikr-mulohazalaringizni tamaddun1991@mail.ru elektron manzili orqali yo'llashingiz mumkin.

ALISHER NAVOIY HAYOTI VA IJODI (I QISM)

ALISHER NAVOIY IJODINING O'RGANILISHI. HAYOTIGA DOIR MUHIM MA'LUMOTLAR

Reja:

1. *Alisher Navoiy haqida shoirning o'z asarlaridagi ma'lumotlar.*
2. *Zamondoshlarining asarlarida keltirilgan ma'lumotlar.*
3. *XVI–XIX asrlardagi tazkira, lug'at, tarixiy va badiiy asarlar.*
4. *Navoiy ijodining ilmiy mezonlar asosida o'rganilishi.*
5. *Navoiy ijodining xorijda o'rganilishi.*
6. *Alisher Navoiy hayotini o'rganish manbalari.*
7. *Shoirning bolalik va yigitlik yillari.*
8. *Davlat arbobi sifatidagi faoliyati.*
9. *Bunyodkorlik ishlari.*
10. *Hayotining so'nggi yillari.*

Turkiy xalqlarning "shams ul-millat"i bo'lgan Nizomiddin Mir Alisher Navoiy jahon adabiyoti xazinasini o'zining hassos she'riyati, buyuk "Xamsa"si, fan sohalarining turli tarmoqlariga

bag'ishlangan boy ilmiy merosi bilan boyitgan so'z san'atkoridir. O'z ijodiy merosida 26 mingdan ortiq lug'at boyligidan foydalanган bu buyuk daho mana besh asrdan oshibdiki, asarlaridagi chuqur falsafiy mushohadakorlik, ma'no-mohiyatning keng ko'lamligi va nazmiy merosidagi fasohat dengizining bepoyonligi bilan jahon ahlini hayratga solib keladi.

Dunyoda Alisher Navoiy kabi asarlari keng tarqalgan, jahonning deyarli har bir chekkasida kitoblarining nusxalari saqlanayotgan boshqa bir ijodkorni topish qiyin. Hazrat Navoiy hayotining so'nggi yillaridayoq uning asarlari tiliga lug'at ishlanganligi biz hozir navoiyshunoslik deb atayotgan sohaning ancha qadimiy ekanligini ko'rsatadi.

Shu ma'noda aytish mumkinki, Alisher Navoiyning faoliyati va merosining o'rganilish tarixi shoirning o'z davridan, zamondoshlari asarlaridan boshlanadi. Navoiyshunoslikning tadrijiy taraqqiyotini shartli ravishda quyidagi bosqichlarga ajratish mumkin:

1. Navoiyning o'z asarlaridagi ma'lumotlar

Alisher Navoiyning hayoti va ijodi haqida ilk ma'lumot beruvchi manba bu shubhasiz ulug' shoirning o'z asarlaridir. Navoiy garchi o'z tarjimai holini maxsus yozib qoldirmagan bo'lsa-da, lekin shoirning deyarli barcha asarlarida uning shaxsiyati, ijodiy va ijtimoiy faoliyati haqida muayyan fikrlar keltiriladi. Xususan, "Vaqfiya", "Munshaot" asarlarida ulug' shoirning ijtimoiy faoliyati aks etsa, "Majolis un-nafois", "Xamsa", "Munojot", "Xazoyin ul-maoniy" kabi asarlarida shaxsiy hayoti, "Muhokamat ul-lug'atayn", "Xamsat ul-mutahayyirin", "Holoti Sayyid Hasan Ardasher" kabi asarlarida shoir qalamiga mansub ba'zi asarlarning yozilish tarixi bilan bog'liq ma'lumotlarni uchratamiz. Ushbu ma'lumotlarni shartli ravishda quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

1. Shoirning yoshlik davri.
2. Murabbiylari.
3. Tutingan farzandlari.
4. Suhbatdoshlari.
5. Navoiy va Jomiy hamkorligi.
6. Navoiy va saroy.

2. Zamondoshlarining asarlarida keltirilgan ma'lumotlar

Abdurazzoq Samarqandiyning "Matla'i sa'dayn va maj-mai bahrayn" ("Ikki baxtli sayyoralarning kelib chiqishi va daryolarning qo'shilishi") asari shoir haqida ma'lumot beruvchi ilk manbadir. Bu asar 1467 – 1470 yillar oralig'ida yaratilgan va bevosita hazrat Navoiyning nazorati ostida yakunlangan. Bu asardagi ma'lumotlar keyinchalik boshqa tarixiy asarlarda aynan takrorlanadi. O'sha davrning yana bir tarixchisi Muhammad ibn Xovandshoh Mirxondning "Ravzat us-safo" ("Soflik bog'i") asarida ham Alisher Navoiy hayoti va faoliyatiga doir qimmatli ma'lumotlar keltirilgan. Asar 7 jilddan iborat bo'lib, Navoiyning bevosita topshirig'i va homiyligida yaratilgan. "Ravzat us-safo" O'rta Sharq va Osiyo tarixiga bag'ishlangan bo'lib, Navoiy haqidagi ma'lumotlar asarning asosan 7-qismida – Sulton Husayn Boyqaro saltanati davri tavsifida uchraydi.

Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro" ("Shoir-lar tazkirasi") asari Alisher Navoiy nomi zikr etilgan ilk tazki-radir. Tazkirada besh asr davomida yashab faoliyat yuritgan 150 ga yaqin ijodkor haqida ma'lumot keltiriladi. Asar 1486-yilda yaratilgan bo'lib, muqaddima, 7 qism va xotimadan iborat. Haz-rat Navoiy hayoti va faoliyatiga doir ma'lumot asarning xotima – muallifga zamondosh shoirlar haqidagi qismida keltirilgan.

Mu'iniddin Muhammad al-Zamjiy al-Isfizoriyning "Ravzat ul-jinnot" ("Jannat bog'i", 1492) asarida hazrat Navoiyning Bodgis viloyatining Chihil duxtaron qasabasida rabot qurdir-gani, Farididdin Attor mozori ustida ravoqli imorat solgani haqidagi ma'lumot keltiriladi.

Abdurahmon Jomiyning "Bahoriston", "Haft avrang" ("Yetti taxt"), "Nafahot ul-uns" ("Do'stlik tarovati") asarlarida ham Alisher Navoiy hayoti va ijodiy faoliyati bilan bog'liq ko'plab ma'lumotlar keltiriladi. Xususan, Sa'diy Sheroziyning "Gulis-ton"i ta'sirida yaratilgan "Bahoriston" asari 8 ravza (bob) dan iborat bo'lib, 7-ravzada 39 shoirdan biri sifatida Alisher Navoiyga to'xtalib o'tiladi va uning komil axloqi ijodidan ham yuksakroq ekanligi ta'kidlanadi.

Husayn Boyqaroning "Risola"sida ham hazrat Navoiyning turkiy tildagi ijodi, xususan, she'riyati hamda "Xamsa" asariga yuksak baho berilib, buyuk shoir "so'z mulkining kishvaristoni, sohibqironi" deb ulug'lanadi.

G'iyosiddin ibn Humomiddin Xondamirning "Xulosat ul-axbor" ("Xabarlar xulosasi", 1498 – 1499) va "Habib us-siyar" ("Do'stlar siyrati", 1515 – 1523) asarlarida Husayn Boyqaroning Xuroson taxtiga o'tirishi va Alisher Navoiyning Hirotga qaytishidan boshlab, ulug' shoirning vafot etishigacha bo'lgan davr oralig'idagi voqealar bayon qilinadi. Tarixchining "Makorim ul-axloq" asari esa Navoiyning yuksak axloqiga bag'ishlangan maxsus risola bo'lib, shoir tarjimai holiga doir muhim faktik ma'lumotlarning keltirilganligi bilan ahamiyatlidir.

Zayniddin Vosifiy qalamiga mansub "Badoye' ul-vaqoye'" ("Go'zal voqealar") xotiralar to'plamining to'rt bobi (XIV–XVII) Alisher Navoiy shaxsiyatiga bag'ishlangan. Unda hazratning fe'li-saiyasi, zamondoshlari bilan ijodiy muloqotlari, Navoiy hayoti bilan bog'liq turli qiziqarli voqealar haqida so'z boradi.

Shuningdek, Abdulloh Hotifiyning "Layli va Majnun", Husayn Voiz Koshifiyning "Javohir ut-tafsir" ("Tafsir javohirotlari", 1493–1494), Atoulloh Asiliyning "Ravzat ul-ahbob" ("Do'stlik bog'i"), Atoulloh Mahmud Husayniyning "Badoyi' us-sanoyi'" ("Badiiy san'atlar"), Shamsiddin Muhammad Badaxshiyning "Risolai muammo", Husayn bin Muhammad Husayniyning "Risolai muammo" (1499), Ahliy Sheroziyning "Kulliyoti Ahliy Sheroziy"dagi muvashshah-qasidai masnu'si va boshqa ko'plab asarlarda ham Alisher Navoiyning hayoti, ijodi va ijtimoiy faoliyati haqida muhim ma'lumotlar keltirilgan.

3. XVI–XIX asrlardagi tazkira, lug'at, tarixiy va badiiy asarlar

Alisher Navoiy haqidagi ma'lumotlar XV asrdan keyingi tazkira, tarixiy va badiiy asarlarda ham keltirib o'tiladi. Xususan, Hasanxoja Nisoriyning "Muzakkiri ahbob" tazkirasi Navoiyning "Majolis un-nafois" tazkirasi asosida yaratilgan bo'lib, tazkiraning birinchi bob, to'rtinchi faslida "Amir Haydar Alisherning muqaddas yodi" sarlavhasi ostida buyuk shoirning "Xamsa"si va turkiy g'azallarining umumiy hajmi, forsiy tildagi she'rlaridan parcha keltiriladi¹.

¹ Hasanxoja Nisoriy hazrat Navoiyni tushida ko'rish sharafiga muyassar bo'lganligini va Navoiyning "Bizning ash'orimizdan biror narsa yod bilurmisan?" – degan savoliga javoban quyidagi maqta'ni o'qiganini aytadi:

Ey Navoiy, sen kimu mehrob-u masjid istamak,

Qaydakim, xo'blar ayog'in qo'ysa, sen boshingni qo'y!

"Xazoyin ul-maoniy" kulliyotiga kiritilgan she'rlar orasida mazkur maqta' bilan yakunlanuvchi she'r uchramaydi.